

«ДЕВОНИ ГАДО» XV АСР ТУРКИЙ ЎЗБЕК ДЕВОНЧИЛИГИНИНГ ДЕБОЧАСИ СИФАТИДА

Асланова Ҳафиза Абдурахимовна,

СамДЧТИ доцент в.б., филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Калит сўзлар: бадий санъатлар, поэтика, девон, газал, туюқ, қитъа, рубоий, қасида, жанр, поэма.

XV асрнинг I ярми шеърияти туркий халқлар адабиёти тарихида алоҳида саҳифани ташкил этиши сир эмас. Шунга қадар асосан форс-тожик шеъриятдан андоза олиб унга эргашиш йўлидан борган туркийзабон ижод аҳли айни шу даврга келиб ўз услуби, индивидуал ижодий маҳоратини намоён эта бошлади. Бир томондан, ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтганда “форсий... шуаро муқобаласида” бўла оладиган даражадаги қалам аҳлининг етишиб чиқиши, иккинчи томондан эса шеъриятнинг ранг-баранг жанрларида юксак санъат намуналарини яратиб “соҳибдевор” шоир мақомига эга бўлган ижодкорларнинг майдонга келиши бу давр ўзбек шеъриятининг муҳим ютуқлари эди. Жаҳон адабиёти йўлининг шохбекати бўлмиш Ҳазрат Навоийнинг туркий шеърияти учун замин ҳозирлаган бадий истеъдод соҳибларидан бири Мавлоно Гадоийдир. XV аср туркий шеъриятнинг ўзига хос услуб ва овоз эгаси бўлган Мавлоно Гадоий «ўз даврининг истеъдодли вакили ва халқ ижодининг ихлосмандларидан» [6, 145- с] бўлиб, адабиётимиз тарихининг янги саҳифасини яратишда бевосита иштирок этди. Туркий шеъриятга бир қатор янги шакл ва жанрлар, бадий топилма ва поэтик воситаларнинг кириб келиши Гадоий шеърияти билан боғлиқдир. Шоирнинг асл исми, туғилган йили номаълум. Бизга шоирнинг фақат Гадо тахаллуси аён, холос. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида: «Мавлононинг ёши тўксондин ўтубдур» [1, 105-с] деган қайдни ўқишимиз мумкин. Маълумки, «Мажолис ун-нафоис» дастлаб хижрий 807-(мелодий 1491-1492) йилда тузилган.

Агар шу пайтларда Гадоийнинг хижрий ҳисобда 90 ёшларда бўлганлигини назарда тутсак, адиб тахминан XV аср бошларида, яъни 1403/1404 йилларда туғилганлигини қайд этиш мумкин. Ҳазрат Навоий тазкирада яна шундай ёзганлар: «Бобир Мирзо замонида шеъри шухрат тутти» [1, 105-с]. Абулқосим Бобир Мирзо 1452-1457 йилларда ҳукмронлик қилган. Демак, Мавлоно Гадоий ижоди айни шу даврда камолот касб этган. XV аср туркий ижодкорлари ичида Гадоий лирикаси ҳам муҳим ўринга эга. Шоирнинг ягона девони – «Девони Гадо» Париждаги «Biblathique Nationale» («Миллий кутубхона»)нинг «Departament des. Manuscrits Suppl ture» («Турк қўлёзмалари бўлими»)да 981-рақамли инвентарь остида сақланиб келинмоқда. Унинг фотонусхаси эса, 1968 йилда профессор Ҳ.Сулаймон томонидан келтирилиб, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондига топширилган. Мавлоно Гадоийнинг бошқа девонлари ёхуд мазкур девоннинг бошқа нусхалари ҳақида ҳозирча маълумотлар йўқ.

Мавлоно Гадоий девони мумтоз девончилик анъаналари асосида тартиб берилган. Унда етакчи жанр газал бўлиб, газаллар қофия ёки радифнинг сўнгги ҳарфига кўра араб алифбоси тартибида жойлаштирилган (девордаги илк газал - ҳамд ва кейинги наът газал бундан мустасно, чунки улар آ-ҳ ва و-нун ҳарфлари билан тугайди). Девон таркибидаги қасида (қўлёзманинг 152-а, б варағи) ҳамда мустаод (149- а, б варақ) газаллар орасида жойлашган. Девонда жами йигирмата ҳарф билан тугайдиган газаллар мавжуд. Ҳар бир ҳарф

Харф туркумлари	Ғазаллар сони	Харф туркумлари	Ғазаллар сони
ا	27	غ	3
ب	7	ع	2
ت	3	ف	2
ج	1	ق	10
ح	2	ك	7
خ	1	ل	21
د	3	م	19
ر	47	ن	23
س	5	ه	11
ش	3	ی	28

Девон таркибидаги қасида (“хе” харфи билан тугайди) ҳамда мустазод (“алиф”) ғазаллар орасида жойлаштирилган. Тўртлик шаклидаги шеърлар алифбо тартибида жойлаштирилмаган бўлса-да, кофия, тажнис ёхуд радиф қўлланган жуфт мисралари “ёй” (битта), “қоф” (иккита), “алиф” (битта) ҳамда “ре” (битта) харфлари билан тугалланганлигини қайд этиш мумкин. Девондаги алифбо тартибидан кўриниб турибдики, Мавлоно Гадоий араб алифбосидаги йигирмата харф билан тугалланадиган ғазаллар битган. Булар асосан туркий тил фонетикасига хос бўлган товушларни ифодаловчи харфлардир (араб тилига хос бўлган “айн” харфи бундан мустасно). Араб тили фонетикасига хос бўлган товушларни ифодаловчи харфлар туркуми (жумладан, “се”, “зол”, “сод”, “зот”, “то”, “зо”) Гадоий девонида учрамайди. Шунингдек, девонда кофия ва радиф танлашда ноқулайлик туғдирадиган “зе” ва “вов” харфлари билан тугалланувчи ғазаллар ҳам учрамайди. Навойшуносликда кўп бора таъкидланганидек, араб алифбосидаги барча харфлар билан тугалланувчи ғазаллар битиб, мукаммал девон тартиб

бериш анъанаси адабиётимиз тарихида Алишер Навоийдан бошланган.

Гадоий девони Лутфий девони билан бир муқовада бирлаштирилганлиги ўз вақтида кўпгина фикрларга ҳам сабаб бўлган. Бу ҳақида Э.Аҳмадхўжаев шундай ёзади: «Гадоийнинг девони Лутфий девони билан бирга китобат қилинганлиги учун биз Лутфий девонига Гадоий ғазалларидан кириб қолмаганмикин деган мулоҳаза билан Лутфийнинг девонини ҳам кўздан кечирдик. Аммо, гумонимиз исботланмади» [2, 22-с]. Тўғри, Мавлоно Гадоий ва Мавлоно Лутфий бир адабий муҳит вакиллари ҳамда улар ижодий ҳамкорликдаги шоирлардир. Бу ҳақида Гадоий шундай ёзган:

Гар иноят бўлса ҳақдин, доғи султондин назар,

Бу Гадодек Лутфи(й) ким бўлғайки, Салмон бўлмағай [7, 153-с].

Албатта бу ғазалда девон ҳақида фикр билдирилмаган. Аммо, адабий жараёндаги елкадош ҳамфикрлар, бири-бирига саҳоблар бўлганлигини англашимиз мумкин. Ғазалда Гадоий ўзини Лутфий ва Салмон Соважий билан тенглаша оладиган истеъдод соҳиби

эканлигини фахрия санъати ёрдамида эслатиб ўтади.

Гадоий шеърининг таркиби жанрига кўра ғазал, қасида, мустазод ва туюқ деб эътироф этилади. Жами 237 та шеърни ўз ичига оладиган адабий мерос орасида 230 та ғазал, 1 та мустазод, 1 та қасида ва 5 та туюқ мавжуд. Юқорида айтиб ўтганимиздек, мустазод ва қасида ғазаллар таркибида келтирилган. Табиийки, мустазоднинг ёзилган йили маълум эмас. Бинобарин, уни ушбу жанрнинг илк намуналаридан бири сифатида эътироф этиш ҳам мумкин:

*Эй ғамзаси фитна, кўзи фаттон,
ўзи офат, раҳм айла бу жона,*

*Хатм ўлди санга салтанати мулки
латофат, эй шоҳи ягона...*

*Жондин рамаке қолди Гадонинг
баданинда, эй руҳи мужассам,*

*Ширин дудоқингдин қадаре қилгин
изофат, тиргуз ани ёна.*

Девонда темурийзода Султон Ҳалилға бағишланган битта қасида мавжуд бўлиб, унинг ўзаро қофияланувчи матлаъ байти мавжуд бўлмаганлиги учун бошланиш қисми тушиб қолган деб ҳисобланади.

Қасида девонда ғазаллар орасида 204-ўринда келган. Унинг ҳажми 13 байтдан иборат бўлиб, қуйидаги байт билан бошланади:

*Замоне субҳидам андеша бирла
ҳамнишин бўлдум,*

*Ки, муддатлар анингла бўлмиш
эрдим ҳар қайн ҳамроҳ.*

Қасидада мадҳ этилган шахс ҳақида адабиётшуносликда турлича қарашлар мавжуд. Бу ҳақда мамлакатимиздаги гадоийшуносликнинг асосчиларидан бири С.Ғаниева шундай ёзадилар: “Гадоийнинг Шохруҳнинг набираси Ҳалил Султонга бағишланган бир қасидаси бор. Уни Э.Рустамов Темур набираси Ҳалил Султонга хато нисбат берган эди” [1, 257-с]. Адабиётшунос М.Ҳасанованинг фикрига кўра эса, қасида “Султон Ҳалил ибн Абусаидга бағишланган” [9, 64-69-с].

*Лисонул гайбдин келди қулогимга
хитобеким,*

*Шаҳаншоҳзодаларнинг сарвари
Султон Ҳалиллуллоҳ...*

*Шоир мамдуҳни қуйидагича
таърифлайди:*

*Асоси базмини кўргач хирад ҳайрон
бўлуб айтур,*

*Зиҳи шират, зиҳи ҳашмат, ажойиб
фар, ажойиб жоҳ!..*

*Қасидада ҳам шоир тахаллуси
“Гадо” тарзида қўлланган:*

*Гадо айтур дуое сидқ бирла,
мустажоб ўлсун,*

*Ким, эрур жумла зарроти жаҳонга
бу дуо дилхоҳ.*

*Ки бу шаҳзоданинг кунглиндаги
матлубини бергин,*

*Баҳаққи Мустафо-ву олиу авлоди, ё
Аллоҳ! [5, 189-с].*

Қайд этиш лозимки, Э.Аҳмадхўжаев ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари, шунингдек, Гадоий девони нашрларида шоирнинг битта қасидаси қайд этилади. Бироқ, Янош Экман томонидан АҚШдаги Индиана университетида 1971 йилда чоп этирилган Гадоий девонининг нашрида қасидалар 2 та деб кўрсатилган («The Divan of Gadai comprises 229 gazals, 2 qasidas (№ 204, 229), 1 mustazad (№199) And 5 tuyugs» яъни «Гадоий девони 229 та ғазал, 2 қасида (№ 204, 229), 1 та мустазод (№199) ва 5 та туюқдан иборат). Экман назарда тутган иккинчи қасида девондаги 229-шеър бўлиб, қуйидаги матлаъ билан бошланади:

*Меҳру маҳ ижтимоъидин тугди
ажойиб ахтаре,*

*Даври қамарда филмасал бўлди
қирони акбаре.*

Мазкур шеър шаклан етти байтли ғазалдир. Бироқ, ғазал мазмунан қайсидир шахзодага бағишланганлиги сезилади. Қуйидаги байтда, айниқса, бу мазмун яққол акс этган:

*Хор соғинма, муддаъий, они кичик
дебонким уш,*

*Шоҳ отаси бикин бўлур дам-бадаме
газанфаре.*

Бироқ, ушбу мазмуннинг ўзи шеърни қасида жанрига мансуб деб билиш учун етарли асос бўла олмайди. Зеро, мумтоз адабиётимизда реал шахсларга

бағишланган мадҳ ғазаллар ҳам кўплаб учрайди. Шу билан бирга шеърнинг вазни ҳам ғазалларга хосдир. Маълумки, мумтоз қасидалар (шу жумладан Назрат Навоийнинг туркий ва форсий қасидалари) асосан учта баҳрда – ҳазаж, рамал ва мужтасс баҳрларида ёзилган. Юқоридаги ғазал эса арузнинг ражази мусаммани матвийи маҳбун (муфтайлун мафоилун муфтайлун мафоилун) вазнида яратилган. Бу ҳам унинг қасидага нисбатан ғазал жанрига яқин эканлигини асослайди.

Шоир девонидаги ғазаллар девончилик анъаналари тартибида жойлаштирилган. Табиийки, уларнинг ёзилган даври маълум эмас. Девондан ўрин олган гўзал ва сермазмун лирик асарлар, шубҳасиз, салкам бир асрлик Гадоий умрининг турли давларида яратилган. Устоз адабиётшунос Ҳамид Сулаймон қайд этганларидек: «Шарқ халқлари адабиётида лирик асарларнинг ёзилиш тарихини шеър остида кўрсатиш, айниқса, ўрта аср давларида одат бўлган эмас... Туркий ва форсий тилда шеър ёзган шоирларимиз... ғазал охирида шоир таҳаллусини кўрсатиш билан кифояланганлар, холос» [2, 22-с]. Девонда «Гадоий» таҳаллуси 9 та ғазалда қўлланган бўлса, 197 та ғазал, 1 қасида, 1 та мустазод ва 1 та туюқда шоир таҳаллуси «Гадо» тарзида ёзилган, 28 та ғазалда эса таҳаллус қўлланмаган. Шоир таҳаллуси 205 та ғазалнинг мактаи - охирги байтида, 4 та шеърнинг эса мактадан олдинги байтида қўлланган. Шу ўринда қайд этиш жоизки, шоир таҳаллусининг ғазаллар матнида ёзилиш тарзи айрим эътирозларга сабаб бўлади. Нашрларда “Гадоий” тарзда ёзилган ўринлар қўлёзмада икки хил тарзда ифодаланган.

Аксарият ҳолларда (аниқроғи, саккиз ўринда) бу таҳаллус форсча изофа билан (кўпинча “хаста” сўзи билан) қўлланган:

Мен Гадоий хастага теккайму, ё раб, журъае,

Жоми васлингдин яна, эй соқийи сиймин сақоқ? [8, 562-с].

Бир ўринда ноаниқликни ифодаловчи “ёй” (форс тили грамматикасида “ёйи накале – ноаниқлик ёйи деб номланади) сифатида қўлланган (юқоридаги байтда келган “журъае” сўзидаги каби):

*Гадоий беш эмастур, дер рақибинг,
Гадодурмен, вале султондин ортуқ [8, 556-с].*

Аслиятда эса, биринчи байтдаги сўз (كداى қўлёзма 126 b саҳифа), иккинчи байтдаги сўз эса (كداى қўлёзма 125 а саҳифа) тарзда ёзилган, яъни талаффузда қисқа тўхташни акс эттирувчи “ҳамза” белгиси билан фарқ қилади. Бизнингча, мазкур икки байт кирилл ёзувида фарқланиши ва куйидагича ифодаланиши лозим:

Мен Гадоийи хастага теккайму, ё Раб, журъае,

Жоми васлингдин яна, эй соқийи сиймин сақоқ?..

*Гадое беш эмастур, дер рақибинг,
Гадодурмен, вале султондин ортуқ.*

Мазмуни: *Рақибинг (мени) шунчаки бир гадо, ундан ортиқ эмас деб айтади. Мен Гадоман, бироқ (ишқда) султондан ҳам ортиқман.*

Бундан эса шоир таҳаллусини қандай ёзиш керак: “Гадоий”ми ёхуд “Гадоийи” деган ҳақли савол туғилади. Аслида илмий матнларда шоир таҳаллусини “Гадо” тарзда ёзиш мақсадга мувофиқ, назаримизда. Агар қўшимча қўшиш лозим бўлса, уни “-ий” тарзида эмас “-йи” (Атойи каби) тарзда ёзиш мақсадга мувофиқ.

Гадоий адабий мероси мамлакатимизда илк маротаба 1965 йилда С.Ғаниева томонидан «Шоир Гадоий» номи билан нашр этирилди. Мазкур китобда шоирнинг 47 ғазали ва 1 та мустазоди ўрин олган. Шоирнинг 1973 йилда Э.Аҳмадхўжаев томонидан нашр этирилган “Девон”и 230 та ғазал, 1 та мустазод, 5 та китъадан ташкил топган. 1986 йилда нашр этирилган «Навоийнинг нигоҳи тушган» тўпламидан Гадоийнинг 80 ғазали ва 1 та мустазоди ўрин олган. Шунингдек, 1988 йилда нашр этирилган «Ҳаёт васфи» тўпламига ҳам Гадоий

лирикаси киритилди. Унда шоирнинг 223 та ғазали, 1 та қасида, 1 та мустазод ва 5 та тўртлик шаклидаги шеъри ўрин олди.

Мумтоз адабиётимиз намуналари борки, улар сўз сеҳри сифатида намоён бўлишини биламиз, шунинг билан бир қаторда, инсон руҳиятини чархлашга хизмат қилади. Гадоий ҳазратларининг ғазалларида ёр васлининг ҳижрони ва маҳбубанинг гўзаллиги мадҳи сўз воситасида нафис чизилган. Аввало, Гадоийнинг шоир сифатидаги юксак даражасини унинг ғазаллари орқали аниқлаш лозим. Қолаверса, Гадоий ўзининг сермазмун, ёрқин ғазаллари орқали мумтоз анъанани ўзига хос тарзда, ҳам давом эттирди, ҳам уни такомиллаштирди. Мумтоз адабиётимиз тарихида Гадоийгача ва ундан кейин ҳам

ғазалдаги байтлар чегараси турлича белгиланган бўлиб, байтлар сонини, микдорини белгилаш масаласи узоқ вақт мунозарага сабаб бўлган. Гадоий ғазаллари композицион жиҳатдан 4 байтдан 9 байтгача бўлган доирада ёзилган бўлиб, шоир асосан ўз шеърларининг ихчам бўлишига эътибор қилган. Гадоий ўзбек мумтоз адабиёти тарихининг йирик намояндаси сифатида забардаст ғазалнавис замондошлари Лутфий, Атоий, Саккокийлар сингари лирик жанрлар, айниқса, «туркий» деб аталувчи арузнинг рамал баҳридаги ошиқона ғазалларнинг ривожланиб, бойиб, мавзуий доираси ва образлар силсиласининг кенгайишига, унинг янада юқори тараққиёт босқичига ўсиб чиқишига, такомил топишига ўз хиссасини қўша олди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 13-том. - Т.: Фан, 1997.
2. Аҳмадхужаев Э. Гадоий (Ҳаёти ва ижодий мероси) -Т.: «Фан», 1978.
3. Воҳидов Р. «Мажолисун-нафойис»нинг таржималари. - Т.: «ФАН» нашриёти, 1984.
4. Девони Гадо. (Нашрга тайёрловчи: Асланова Х.) - Тошкент: «Vneshinvestprom», 2020.
5. Рустамов М. Гадоий девонининг луғати ва матни. ЎзФА Алишер Навоий номидаги Давлат музейи таҳрир бўлими. - Т., 2007. 189-б.
6. Рустамов. Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века, ИВЛ, М., 1963.
7. Фахрий Ҳиротий «Латойифнома». Инвентарь-7669, 83-б
8. Ҳаёт васфи. –Тошкент: “ФАН”, 1988.
9. Ҳасанова М. “Гадоий қасидаси ва унинг мамдуҳи тўғрисида” // “Сўз санъати” журнали. № 3 (2018), 64-69-бетлар.

Асланова Х. "Девони Гадо" как один из самых первых образцов турецко-узбекских девонов XV века. В статье анализируется творческое наследие Гадои и его поэтика. Речь идёт о его навыках использования художественных средств. Приводится анализ художественного сравнения с творчеством его современника Лютфи.

Aslanova Kh. "Devoni Gado" as one of the first samples of XV century Turkish-Uzbek devons. The article analyzes the creative heritage of Gadoi and his poetics. It is said about his mastery in the use of artistic skills. An artistic comparative analysis with the work of his contemporary Lutfi is described.